

4. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : [навч. посібник] / Москаленко В. В. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

5. Рудь О. Л. Неформальне лідерство в організації : взаємодія керівника та неформального лідера / О. Л. Рудь, Ю. Л. Рудь // Нові технології № 1 (23) – 2009. – Науковий вісник КУЕІТУ. – Кременчук. – С. 204–209.

6. Саймон Герберт А. Менеджмент в организациях : [учебное пособие] / Саймон Герберт А., Смитбург Дональд У., Томпсон Виктор А. – М. : РАГС «Экономика», 1995. – 267 с.

7. Словник української мови. Т.5. – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.

8. Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 560 с. – (Социологическое наследие).

9. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 5 – е изд., испр. и доп. – М. : Знание. – 513 с.

УДК 159.9: 159.94

Краснокутський М.І., начальник кафедри фізичної підготовки НУЦЗУ, здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології

МОДЕЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА СПОРТИВНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ У ВИДАХ ПОЖЕЖНО-ПРИКЛАДНОГО СПОРТУ

У статті висвітлені результати проведених досліджень щодо виявлення основних модельних характеристик у пожежно-прикладному спорті. Виявлені показники виразності психологічних властивостей, необхідних для вищих досягнень у пожежно-прикладному спорті. Також виявлені спортивно-значущі якості для командних видів взаємодії у пожежно-прикладному спорті. Наведені характеристики індивідуально-психологічних особливостей спортсменів пожежно-прикладного спорту з різним спортивним досвідом і спортивною кваліфікацією.

Ключові слова: Модельні характеристики, виразність психологічних властивостей, спортивно-значущі якості, спортсмени пожежно-прикладного спорту.

В статье освещены результаты проведенных исследований по выявлению основных модельных характеристик в пожарно-прикладном спорте. Выявлены показатели выраженности психологических свойств, необходимые для высших достижений в пожарно-прикладном спорте. Также выявлены спортивно-значимые качества для командных видов взаимодействия в пожарно-прикладном спорте. Приведенные характеристики индивидуально-

психологических особенностей спортсменов пожарно-прикладного спорта с различным спортивным опытом и спортивной квалификацией.

Ключевые слова: модельные характеристики, выразительность психологических свойств, спортивно-значимые качества, спортсмены пожарно-прикладному спорту.

Постановка проблеми. Професійна діяльність пожежних-рятувальників Державної служби з надзвичайних ситуацій України (ДСНС), що безпосередньо залучається до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, характеризується високим фізичним навантаженням та психічним напруженням. Якісне та безпомилкове виконання ними професійно-службових завдань потребує висококласної спеціальної фізичної підготовки, яке досягається завдяки тренуванням. Не випадково, що базою спеціальної фізичної підготовки для пожежних-рятувальників є саме пожежно-прикладний спорт (ППС). Досягнення у цьому спорті обумовлюють розвиток та формування професійно-важливих якостей, тобто психологічних властивостей рятувальника, які забезпечують його стійкість до впливу певних несприятливих факторів професійної діяльності, зумовлюючи безпомилковість виконання поставленого завдання [4].

Відзначена динаміка кількості нещасних випадків під час тренувань та змагань серед спортсменів ППС обумовлює актуальність психологічного вивчення діяльності спортсменів ППС, зокрема модельних характеристик ППС, вимог до рівня сформованості провідних груп професійно-важливих (спортивно - значущих) якостей спортсмена та їх взаємозв'язку з безпомилковістю виконання спортивних вправ та досягненню результату [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідею комплексного підходу в моделюванні в спорті найбільш об'ємно визначили В.І. Баландин, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтієнко. Вони склали карту модельних характеристик спортсмена, де необхідні професійно-важливі якості згруповані за ступенем консервативності.

На протязі багатьох років різними авторами були постійні спроби розробити ефективну систему спортивного професійного відбору у спорті, а саме: А.В.Алексєєвим, Б.А.Вяткіним, Ю.А.Кисельовим, Л.П.Запорожановою, В.М.Заціорським, Д. Ілютою, В.Р. Малкіним, В.Є. Мільманом, А.Ц. Пуні тощо [1; 2].

Проблемою надійності спеціалістів екстремального профілю займалися В.А. Бодров, К.М. Гуревич, Г.М. Зараковський, Є.О. Клімов, М.С. Корольчук, Б.Ф. Ломов, В.Л. Марищук, В.Д. Небиліцин, К.К. Платонов тощо.

Метою даної статті є виявлення основних модельних характеристик у пожежно-прикладному спорті, а також виявлення показників виразності психологічних властивостей, необхідних для вищих досягнень у

пожежно-прикладному спорті, спортивно-значущих якостей для командних видів взаємодії у пожежно-прикладному спорті.

Виклад основного матеріалу. У складно технічних, циклічних видах (мається на увазі складність спортивної техніки рухів) спорту, до яких відноситься ППС стоїть завдання створення високо достовірних (а не приблизних) моделей спортивної майстерності. Вони повинні створюватися у двох напрямках: *перший* з них повинен скласти параметри спортивної діяльності найсильніших вітчизняних і зарубіжних команд (з усередненням показників за результатами урахування темпів приросту спортивної майстерності). Другий полягає у визначенні індивідуальних характеристик спортсменів, їх реальних можливостей, й темпів приросту їх майстерності [1].

Ідею комплексного підходу в моделюванні в спорті найбільш об'ємно визначили ряд авторів [2]. Вони склали карту модельних характеристик спортсмена, де необхідні професійно-важливі якості згруповані за ступенем консервативності. **До консервативних віднесені:**

- анатомо-морфологічні якості;
- властивості нервової системи (тип ВНД);
- характерологічні якості;
- психофізіологічні якості.

До проміжних віднесені:

- ✓ морально-політичний статус;
- ✓ соціометричний статус;
- ✓ стан здоров'я;
- ✓ технічна готовність;
- ✓ сенсомоторика.

До лабільних віднесені:

- психологічна готовність;
- рівень загальної фізичної підготовленості;
- рівень спеціальної фізичної підготовленості;
- тактична готовність;
- енергетичний рівень функціонування.

До позитивного явища потрібно віднести розгляд психічних, фізичних, психофізичних якостей в одному комплексі.

Що стосується розробки конкретних моделей, то вищезгадані автори представили психологічну модель фехтувальників-олімпійців. В модельні характеристики входять наступні показники: швидкість простого і складного реагування, реакція на рухомий об'єкт (РРО), рухливість і лабільність нервової системи, швидкість оперативного мислення, обсяг оперативної пам'яті, стійкість і перемикаємість уваги. Єдине, що не відноситься до психології, це степ-тест на фізичну працездатність [2].

З цього можна зробити висновок, що автори, досліджуючи діяльність фехтувальників, прийшли до висновку, що пріоритетними професійно-важливими якостями є психічні і психомоторні якості.

При визначенні модельних характеристик плавців ми бачимо уявлення лише фізичних якостей. Це: антропометричні дані, фізична працездатність, швидкість, гнучкість, спритність [2].

М.С. Бріль, розглядаючи модельні характеристики спортсменів-ігровиків, звертає передусім увагу на ваго-ростові показники, але відзначає при цьому, що психофізіологічні показники, що формують здатності до тактики, такі, як сенсомоторні реакції, оперативне мислення, властивості уваги, мають першорядне значення для відбору в ігрових видах спорту. Їм були зіставлені показники тенісистів вищих розрядів і еталонного контингенту. Виявлено достовірні відмінності показників РРО, реакції на відчуття часу, швидкості переробки інформації, реакції прогнозування, оперативного мислення, швидкості утворення динамічних стереотипів, кінестезичної чутливості і сенсомоторної координації.

На жаль, не наведено кількісні характеристики названих якостей. Крім того, до модельних характеристик автор зараховує функціональні показники: ЧСС, легеневу вентиляцію тощо. До неї автор зараховує до модельних характеристик особистості гравця моделі ігрової ефективності. Ми ж розділяємо ці моделі. Новаторським слід вважати звернення автора до думки тренерів. На основі анкетного опитування тренерів були складені так звані інформаційні моделі, тобто спортивно-значущі якості виділені тренерами ППС та найбільш досвідченими спортсменами. Ми будемо користуватися цією інформацією при розгляді модельних характеристик у видах пожежно-прикладного спорту, про які йтиметься нижче.

Укладаючи огляд по моделюванню в спорті, можна констатувати, що думка про великий психологічної близькості спортивних ігор ще не оволоділа умами дослідників. У цьому плані можна згадати як піонерську роботу дисертацію С.М. Оплавіна, який розглядає кілька спортивних ігор як єдине ціле по відношенню до виховання швидкості реакції.

Перш ніж побудувати експериментальне дослідження та перевірити гіпотезу нашого дослідження (успішність, надійність та безпомилковість спортивного результату в окремих видах пожежно-прикладного спорту залежить від комплексу спортивно значущих якостей спортсмена, які необхідно враховувати перед визначенням спортивного амплуа) ми спробували класифікувати спортивну діяльність пожежно-прикладного спорту задля чіткого розуміння психологічних передумов виникнення у спортсмена помилкових дій, що призводить до небажаного результату. Для того щоб зрозуміти динаміку розвитку різних психологічних характеристик та мотивації спортсмена в процесі зросту його спортивної кваліфікації (спортивної кар'єри), а також, враховуючи вищезазначене, визначити спортивне амплуа в окремих видах пожежно-прикладного кожного спортсмена, ми розділили структуру спортивної діяльності ППС за 2-ма основними принципами:

1. видами пожежно-прикладного спорту;

2. структурних рівнів діяльності у пожежно-прикладному спорті.

На сьогодні програма змагань з пожежно-прикладного спорту включає специфічний набір змагальних вправ, які неможливо віднести однозначно до якої-небудь відомої в даний час класифікації видів спорту.

1. *За своїм соціальним призначенням* пожежно-прикладний спорт відноситься до професійно-прикладних технічних видів спорту.

2. *За домінуванням механізмів біоенергетичного забезпечення м'язової діяльності в період змагання* – швидкісно-силовий вид спорту.

3. *За біомеханічним характером рухів* – складно технічний, циклічний вид (мається на увазі складність спортивної техніки рухів).

4. *За характером протиборства із суперниками* – паралельний неконтактний вид спорту.

5. *За характером умов змагання та особливостям взаємодії учасників однієї команди в окремих видах пожежно-прикладного спорту* спостерігаються ознаки, відповідні різним групам видів спорту.

Так, наприклад, 100м смуга перешкод і штурмова драбина відрізняються наступним співвідношенням ознак – індивідуальна участь, паралельне протиборство суперників на різних доріжках дистанції.

100м смуга перешкод і штурмова драбина в програмі двоборства – вид багатоборства.

Висувну драбину і бойове розгортання характеризують командну участь із спряженою взаємодією членів однієї команди при вирішенні змагального завдання, паралельне протиборство на дистанції.

Естафету 4 x 100м з перешкодами відрізняють командну участь з послідовною взаємодією учасників однієї команди при передачі естафети, відмінності в рухах на етапах, паралельне протиборство на дистанції.

Все вищезазначене створює певні труднощі при виборі методик обстеження та аналізу змагальної діяльності в пожежно-прикладному спорті. Тому, ми і поділили види пожежно-прикладного спорту на наступні групи, в рамках яких будуть використовуватися специфічні для кожної групи підходи вирішення проблеми аналізу та оцінки помилкових дій:

1. **індивідуальні види пожежно-прикладного спорту** (100м смуга і штурмова драбина, пожежне двоєборство);

2. **командні види взаємодії** (висувна драбина та бойове розгортання, естафета 4x100м з перешкодами).

Однією з най значущих проблем у сучасному пожежно-прикладному спорті є відсутність психоспортограми даного виду спорту. На сьогодні користуються розробленими ще за радянських часів загально методичними вимогами щодо організації й постанови виховної роботи до яких входять організація й планування роботи з пожежно-прикладного спорту. Проте в них не йдеться мова про відбір до спортивної секції та на яких засадах повинна комплектуватися збірна команда з пожежно-прикладного спорту.

Отже, спираючись на вищевказане, можна зауважити, що на сьогодні дуже гострими є потреба у розробці психоспортограми спортсмена ППС та підбір методичного і психодіагностичного матеріалу для реалізації процесу якісного відбору кандидатів до секції з пожежно-прикладного спорту, а також схильність до спортивного амплуа при відборі до збірної команди з ППС ДСНС України.

Для реалізації поставленого завдання щодо розробки психоспортограми спортсмена ППС нами було використано опитувальник О. Ліпмана. На цьому етапі в нашому дослідженні взяли участь експерти, до складу яких увійшли 16 чоловік, серед яких тренери збірної команди з ППС Національного університету цивільного захисту України та найбільш досвідчені спортсмени, які мають досвід виступів на змаганнях національного та міжнародного рівнів, а також спортивний стаж не менше 5 років. На основі оцінювання заданого переліку якостей, які можуть бути значущими для виконання нормативу – майстер спорту України та високих спортивних досягнень – чемпіон та призер чемпіонату України, командного кубку України, національного турніру.

Отримані дані щодо виразності груп основних спортивно-значущих якостей спортсменів ППС представлено у таблиці 1.

Таблиця 1 – Виразність психологічних властивостей, необхідних для вищих досягнень у пожежно-прикладному спорті

№ з/п	Властивості особистості	Середній бал (M±m)	Ранг
1	2	3	4
1	Спеціальні (прикладні) якості, що характерні для екстремальних видів діяльності: схильність до виправданого ризику, спеціалізовані відчуття пожежно-технічного (спортивного) озброєння, сміливість, вміння працювати у команді, впевненість в собі, здатність до вирішення проблем (своїх та чужих), альтруїзм.	4,6	1
2	Атенційні: здатність тривалий час зберігати стійку увагу; здатність розподіляти та концентрувати увагу; вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший; вміння помічати незначні зміни в досліджуваному явищі.	4,2	3
3	Спостережливість: вміння обирати при спостереженні матеріал, необхідний для розв'язання проблеми; здатність до самоспостереження; професійна спостережливість.	4,05	5
4	Мнемічні: здатність помічати зміни в оточенні; вміння відтворювати почуте, побачене, прочитане; здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний та наочно-образний матеріал; здатність тривалий час тримати в пам'яті великий обсяг необхідної інформації тощо.	3,31	11

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
5	Моторні: узгодженість рухів з процесами сприйняття; стійкість до динамічних навантажень; здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу; швидка рухова реакція на несподівані подразники.	4,52	2
6	Сенсорні: вміння розрізняти кольори; окомірне визначення відстаней, кутів, розмірів; здатність до розрізнення перепадів температур; вміння швидко розпізнавати невеликі відхилення від заданої форми.	3,61	9
7	Імажитивні: здатність прогнозувати хід подій з урахуванням їхньої імовірності; вміння знаходити нові нестандартні рішення.	3,39	10
8	Інтелектуальні: здатність розглядати проблему з декількох боків; здатність схоплювати суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; уміння з усього обсягу обирати необхідну інформацію; вміння робити висновки з суперечливої інформації; здатність приймати правильне рішення за недостатності необхідної інформації.	3,76	7
9	Емоційні: емоційна стійкість при прийнятті відповідальних рішень; врівноваженість, самовладання при конфліктах; швидка адаптація до нових умов.	4,002	6
10	Вольові: уміння точно виконувати розпорядження; наполегливість; здатність до тривалої праці без погіршення якості, зниження темпу; здатність тривалий час зберігати високу активність; вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях.	4,06	4
11	Мовні: вміння чітко та логічно викладати свої думки; здатність довільно передавати свої уявлення, почуття за допомогою жестів, міміки, інтонацій.	3,19	12
12	Комунікативні: уміння вести ділові переговори; здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми; вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей; уміння дати об'єктивну оцінку діям інших людей.	3,63	8

З отриманих результатів ми бачимо, що на першому місці в даному рейтингу розташовано групу якостей, яку додали експерти, але яка не входила до переліку особистісних властивостей, представлених в опитувальнику. Це так звані спеціальні (прикладні) якості, що необхідні у першу чергу у будь-якому екстремальному спорті, й ППС не є виключенням. Дана група якостей характерна для екстремальних видів діяльності в цілому, вона забезпечує спортсмену безпомилковість виконання спортивних вправ, а також високого спортивного результату. На другому місці є група моторних властивостей, особливо це стосується індивідуальних видів ППС, оскільки, як вже було зазначено вище ППС – швидкокісно-

силовий, складно технічний, циклічний вид спорту, досягнення у якому неможливо без цих якостей. Тому вони разом із спеціальними якостями складають фундамент пожежно-прикладного спорту.

На третьому місці атенційні якості особистості, тобто якості, які відповідають за концентрацію та обсяг уваги. А так як початок виконання спортивних вправ ППС здійснюється за попередніми командами – «На старт!» і «Увага!» та виконавчими командами – «Марш!» або виконується постріл зі

стартового пістолета - в ППС має велике значення рівень передстартової готовності, який зумовлюється атенційними якостями, а також спеціалізованими перцептивним сприйняттям «відчуття старту» (загострене сприйняття просторово-часових характеристик). Якщо ж спортсмен допускає фальстарт (помилкова дія) – він дискваліфікується зі змагань.

Окремої уваги заслуговує група вольових якостей фахівців, перелік яких не дозволяє сумніватись в їх важливості у спорті в цілому [1; 3; 4].

На наш погляд, саме перелічені нами групи якостей є не тільки спортивно-значущими для досягнення високого спортивного результату, а і вкрай необхідними для ефективного безпомилкового виконання спортсменом-рятувальником своїх професійних завдань.

Наступним кроком в уточненні психоспортограми спортсменів ППС стало проведення опитування членів експертної групи на предмет визначення найголовніших особистісних якостей або властивостей, що характеризують еталонного спортсмена ППС. Отже, були отримані наступні дані:

1. схильність до виправданого ризику;
2. спеціалізовані сприйняття «Відчуття штурмової драбини», «Відчуття старту»;
3. сміливість;
4. вміння працювати у команді;
5. альтруїзм.

Оскільки у видах пожежно-прикладного спорту має місце командній роботі, особливо у видах сполученої взаємодії (висувна драбина та бойове розгортання), експерти виділили якості, що необхідні у цих видах. Виділені якості не дозволяють сумніватися в їх значущості при досягненні спортивних результатів. Вони також забезпечують безпомилковість та ефективність виконання спортсменом-рятувальником своїх професійних завдань адже відомо, що основний стиль роботи пожежно-рятувального підрозділу (караулу) – це стиль командної взаємодії.

Дані наведені у таблиці 2.

Завершальним кроком з визначення модельних характеристик та спортивно значущих якостей у видах пожежно-прикладного спорту стало висвітлення деяких індивідуально-психологічних особливостей спорт-

сменів, які відрізняються за спортивним стажем та спортивною кваліфікацією. Усіх спортсменів при розділи на дві групи:

1. Спортсмени, які мають спортивну кваліфікацію 2-й або 1-й розряд з ППС та стаж яких не перевищує 3 роки.

Стриманість у міжособистісних контактах, активність, експресивність у соціальному спілкуванні, готовність до вступу в нові соціальні групи, схильність до лідерства.

Таблиця 2 – Спортивно-значущі якості для командних видів взаємодії у пожежно-прикладному спорті

Оцінка якості	Спортивно-значущі якості
1	вміння працювати у команді
2	вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей
3	узгодженість рухів з процесами сприйняття
4	стійкість до динамічних навантажень
5	вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший
6	здатність прогнозувати хід подій з урахуванням їхньої імовірності
7	здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу
8	здатність тривалий час зберігати стійку увагу
9	швидка рухова реакція на несподівані подразники
10	вміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях

Незалежність характеру, обережність по відношенню до оточуючих, прямолінійність. В соціальній сфері проявляються конформні реакції: залежність від думки групи, схильність дотримуватись загальноприйнятих норм та правил. В окремих випадках може проявлятися соціальна несамостійність. У мотиваційній сфері проявляється незалежність, іноді байдужість до зросту та покращення спортивного результату.

В цілому спортсмени цієї групи характеризуються високою саморегуляцією, контролем емоцій та поведінки, який забезпечує врівноваженість, внутрішню впевненість в собі та у своїх силах та спокійне сприйняття дійсності. В окремих ситуаціях може спостерігатись недостатній рівень стресостійкості, зайва емоційна напруженість.

Також ці спортсмени можуть демонструвати раціональність, практичність, адекватність у сприйнятті дійсності, врівноваженість та стабільність поведінки.

Досліджувані даної групи відрізняються оперативністю, динамічністю мислення, розвиненою аналітичністю мислення, цікавістю до нових знань, широтою поглядів. Окрім цього, такі особистості мають високо розвинену конкретну уяву та розвинений інтелект.

2. Спортсмени, які мають спортивну кваліфікацію кандидат у майстри спорту та майстер спорту України з ППС та стаж яких перевищує 5 років.

Спортсменам цієї групи властиво демонструвати відкритість у міжособистісних контактах, активність, товариськість, готовність до вступу в нові соціальні групи, стриманість та розсудливість у виборі партнерів по взаємодії. Схильні до екстраверсії.

Незалежність характеру, відкритість, дипломатичність у ставленні до людей, прийняття загальних норм та правил, розвинене почуття відповідальності та обов'язку. Схильні підкорюватись вимогам групи поряд з виразним прагненням самостійно приймати рішення.

Відрізняються емоційною стійкістю, впевненістю в собі та своїх силах. Схильні спокійно та адекватно сприймати ситуацію, вміють контролювати свої емоції та поведінку. Для таких особистостей характерний високий рівень стресостійкості. В поведінці є врівноваженими та націленими на реальну дійсність. Оперативність та швидкість розумових процесів, вміння оперувати абстракціями, розвинена аналітичність, прагнення до нових знань, схильність до вільнодумства, висока ерудованість та широта поглядів.

Висновки. За допомогою всебічного психологічного аналізу професійної діяльності фахівців-водолазів нами було розроблено психоспортограму спортсменів ППС. За результатами експертного оцінювання отриманого переліку професійно-важливих якостей було отримано їх рейтингову структуру. Провідні позиції в даному рейтингу займають спеціальні (прикладні) якості, моторні якості, атенційні властивості, а також властивості вольової сфери.

У ході дослідження було виділено та охарактеризовано: модельні характеристики, групи основних спортивно значущих якостей, особливості індивідуально-психологічних характеристик спортсменів ППС, які відрізняються за спортивним стажем та спортивною кваліфікацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киселев Ю. А. Психодиагностика, ориентированная на отбор спортсменов для подготовки и участия в соревнованиях / Киселев Ю. А. - М. : Физкультура и спорт, 1982. – С.79–88
2. Мильман В. Э. Структура и методика составления модельных психологических характеристик, относящихся к психической надежности спортсменов / Мильман В. Э. – М. : ВНИИФК, 1976. – 46 с.
3. Родионов А. В. Психодиагностика спортивных способностей / Родионов А. В. – М. : Физкультура и спорт, 1973. – 216 с.
4. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Євсюков Олександр Петрович. – Х., 2007. – 192 с.